

Т. В. Федорів,

к. філол. наук, докторант кафедри державного управління і менеджменту, Національна академія державного управління при Президентіві України

ПУБЛІЧНА СФЕРА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ РЕПУТАЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

T.V. Fedoriv

THE PUBLIC SPHERE AS AN ENVIRONMENT OF FORMING THE REPUTATION OF PUBLIC AUTHORITIES

У статті проаналізовано нормативну теорію публічної сфери у зв'язку з потенціалом демократизації сучасних держав на основі деліберативних практик; показано перспективи її розвитку в Україні, пов'язані з модернізацією та раціоналізацією діяльності ключових публічних акторів.

The article analyzes the normative theory of public sphere in connection with the process of democratization of the modern states based on deliberative practices; shown the prospects of public sphere in Ukraine in connection with the modernization and rationalization of key public actors.

Ключові слова: публічна сфера, репутація, органи державної влади, деліберативність, “комунікативне сусідство”.

Key words: public sphere, reputation, public authorities, deliberate, “communicative neighborhood”.

ВСТУП

Ефективне реформування країни можливе лише за умови системного діалогу влади та громадянського суспільства. “Ми з вами зобов'язані стабільно працювати з українським народом, з нашими людьми, їздити в регіони, роз'яснювати, співпрацювати з громадськими організаціями, які опікуються тими чи іншими напрямками життєдіяльності країни — і проводити цю роботу, безумовно, згуртовано” [1]. У вимірі репутації органів державної влади, публічна сфера виступає форумом, де формується громадська думка, що виконує функцію критики і контролю щодо держави [2]. При цьому дослідження зростання значення публічності влади і механізмів зворотного зв'язку, її оцінка за шкалою “закритість-відкритість” є однією з найбільш актуальних проблем.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблема публічності та розвитку публічної сфери є однією з ключових для соціальних наук, однак останнім часом вона отримала свій розвиток у працях, пов'язаних з дослідженням взаємозв'язку між громадською думкою і державною політикою шляхом нормативного закріплення свободи слова. У другій половині ХХ ст. ця тема

активізувалась у працях німецьких філософів і соціологів К.-О. Апеля, Н. Лумана, Ю. Габермаса; Г. Арендт аналізувала політичну культуру античності та її занепаду через появу “соціального” у середньовічній Європі. Ф.Тьоніс у праці “Критика громадської думки (1922 р.)” висвітлив небезпеку боготворіння “громадської думки” в добу, коли організовані “зацікавлені сили”, особливо капіталістична преса, намагаються маніпулювати нею; К.Ясперс у “Філософії для кожного” (1960 р.) захищав цінність “необмеженого спілкування” в добу, керовану ринком та раціональними міркуваннями. Г. Арендт у книжці “Vita Activa” (1960 р.) сумує з приводу втрати в наші часи “публічного життя”, яке вона вважає здатністю громадян висловлюватися та взаємодіяти з метою визначення та переозначення того, як вони хочуть жити разом; публічність, за Г. Арендт, “спільний дім”, який забезпечує відчуття причетності до співтовариства і потребу у конструюванні артефактів спільного життя. Слід виокремити також праці Д. Белла, П. Бурд'є, Ф. Вебстера, Е. Гідденса, Дж. Каррена, М. Кастельса, Дж. Кіна, Е. Тоффлера, М. Фуко, Ф. Фукуяма, присвячені політичним, соціальним, культурним змінам в інформаційних суспільствах, здійснені в останні кілька десятиліть.

Осмилення нормативної теорії публічної сфери, особливо у зв'язку з потенціалом демократизації управління

сучасною державою, результативність взаємодії громадян і держави, проблеми участі громадян у процесах вироблення політичних рішень здійснено у працях таких вітчизняних науковців як Е.А. Афонін, О.О. Бабінова, В.В. Голубь, Я.В. Бережний, О.Л. Валевський, Р.В. Войтович, Л.В. Гонюкова, О.П. Дем'янчук, Н.М. Драгомирецька, С.Д. Дубенко, О.І. Кілієвич, В.М. Князєв, В.М. Козаков, А.Ф. Колодій, В.Т. Нанівська, О.Ю. Оболенський, М.І. Пірен, Г.Г. Почепцов, В.А. Ребкало, Г.П. Ситник, В.М. Сороко, С.О. Телешун, С.В. Чукут, В.А. Шахов та інших, а також їхніх російських колег А.О. Дегтярьова, Й.М. Дзялошинського, Ю.А. Красіна, М.М. Назарова, О.В. Назарчука, О.І. Соловйова, Л.В. Сморгунова та інших.

НЕВИРШЕНІ РАНІШЕ ЗАВДАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Домінування у публічній сфері великих економічних акторів (фінансово-промислових груп) та держави становить не лише серйозні загрози для громадянського суспільства, яке втрачає можливість до раціонально-критичного обговорення суспільно-важливих проблем у публічній сфері, але й для перспектив модернізації сучасної держави загалом. Якщо співвідношення приватного і публічного, а також держави і публічної сфери, то розвиток нових форм соціальної інтеграції і громадського контролю, які відрізняються за своєю природою від традиційної представницької демократії (зокрема, нові ЗМК), однак сприяють розширенню публічної сфери і потребують науково-теоретичного осмислення.

МЕТА СТАТТІ

Відтак, мета статті — проаналізувати нормативну теорію публічної сфери у зв'язку з функціонуванням традиційних інститутів публічного обговорення (політичних партій, ЗМІ, громадських організацій) та нових (Інтернет) та охарактеризувати практики взаємодії основних політичних акторів у питанні ініціювання обговорення суспільно-важливих проблем.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Ціла низка теоретичних підходів, пов'язана із взаєминами органів державної влади і суспільства, базується на уявленні про публічну політику, закладені Ю. Габермасом, і передусім, його працею “Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство” [2], яка вперше була видана у 1962 р. Публічна сфера в тлумаченні Ю.Габермаса тісно пов'язана з освіченою публікою, породженою ранньо-буржуазними відносинами. І хоч публічна сфера в ідеалі є загальнодоступною, для участі в габермасівській “раціональній дискусії” потрібна певна компетентність, яка випливає з відповідного інтелектуального, а відтак — майнового рівня. “Коли внаслідок “вторгнення мас” у середині ХІХ ст. “освічена публіка” поступилася роллю виразника громадської думки політичним партіям та іншим “великим організаціям”, це призвело до витіснення раціонального критичного дискурсу різного роду маніпулятивними технологіями, здійснюваними для того, щоб домогтися формальної згоди мас із рішеннями, прийнятими на рівні держави і великих корпорацій” [4]. Цікавою деталлю, яка характеризує уявлення про здатність до раціонального дискурсу і публічної дискусії, є так званий “бунт офісних хом'ячків” — протести у Росії після парламентських виборів у грудні 2011 р. — у такий спосіб російський політик Б. Немцов окреслив соціально-освітній рівень найактивніших учасників акцій протесту.

За Ю. Габермасом, необхідність комунікативного розуміння одне одного автоматично перетворює членів взаємодії у рівних суб'єктів комунікації, яким би різним не був їхній статус у рамках спільної дії. Ю. Габермас спирається на теорію мовних актів Дж.Л. Остіна і Дж.Р. Серля, основ-

не поняття якої — мовний акт, що тлумачиться: “слово як дія”. Вимовлення слів у соціальній комунікації нерідко є самодостатньою дією: Дж. Р. Серл наголошує, що при висловлюванні мовець здійснює низку актів: “приводить у рух мовний апарат, вимовляє звуки... інформує слухачів або викликає у них роздратування чи нудьгу... здійснює акти, що складаються зі згадування тих чи інших осіб, місць і т.п., крім того, він висловлює твердження або ставить запитання, віддає команду чи доповідає, вітає чи попереджує” [5, с. 151]. Комунікативна дія, за Габермасом, є ключовим механізмом соціальної інтеграції індивіда, інструментом, який зв'яже життєві світи між собою [6]. Використовуючи поняття “життєвого світу” (за Е. Гуссерлем, *Lebenswelt* — сукупність інтуїтивних знань, соціальних практик, норм, цінностей, традицій, які функціонують для взаєморозуміння людей), Ю.Габермас вважає життєвим світом (точніше, життєвими світами) сукупність конкретних комунікативних практик, де ті, хто говорить, критикують і підтверджують спільні претензії на значимість, виявляють розбіжності і можуть досягнути взаєморозуміння.

Як слушно зазначає російський філософ О.В.Назарчук, перевага габермасового підходу полягає “не тільки у цінності самої теоретичної концепції, а й у тому, що Габермас максимально можливо адаптував її для цілей соціального аналізу і для громадської дискусії” [7, с. 101]. Попри те, що багато теоретичних тез з наукової спадщини Ю. Габермаса з позицій практики виглядають утопічними, ми докладно на них зупинилися, оскільки саме Габермасова етика дискурсу та теорія комунікативної дії справила значний вплив на подальші розробки, пов'язані з діалоговою комунікацією, а відтак — репутаційним менеджментом. Важко повірити, що ще у 1661 р. англійський соціальний філософ Джозеф Гленвіл у своєму трактаті про марноту догматизування вперше використав вислів “клімат думок” (*climates of opinions*), спеціально виділивши його курсивом [8, с. 227].

На практичному рівні публічна сфера охоплює все, що стосується суспільства в цілому. Як вважає американський професор Т. Маккарті, публічна сфера — це галузь суспільного життя, в якій “громадська думка може формуватись за посередництвом необмеженої дискусії з предметів суспільного інтересу” [9, с. 43].

Отже, публічна сфера — це сукупність інститутів і практик, які забезпечують раціональне і критичне обговорення суспільно-значимих проблем; це комунікативний майданчик для висунення вимог і критики та стримуючий механізм для влади, перш за все, шляхом участі громадян у політичних процесах та самоврядуванні в рамках асоціацій, діяльність яких лежить поза державним контролем. Це і є її репутаційний вимір. “Публічна сфера “десакралізує” владні відносини. Вона надає можливість говорити про табуйоване, викривати шахрайства, робити свій вибір, вести дискусії... загалом — трясати світ, аби він не заснув” [2, с. 161].

Новозеландський дослідник Л. Далберг виокремив шість нормативних умов для функціонування публічної сфери: по-перше, публічна сфера має існувати як утворення, автономне від держави і економічних структур (інакше кажучи, дискурс публічної сфери активізується в рух не адміністративно-економічними механізмами, а тільки механізмами комунікативної спрямованості, що представляють інтереси громадян); по-друге, в процесі формування публічної сфери суб'єкти висувують значимі претензії, які за визначенням допускають критичний їх розгляд, тобто відбувається обмін розумними позиціями; по-третє, публічна сфера включає в себе елемент саморефлексії, без якої не може існувати обміну значимими претензіями, оскільки для цього потрібно, щоб кожна особистість уміла ніби дистанціюватись від себе самої; по-четверте, учасники публічної сфери повинні вміти обмінюватись одне з одним своїми ролями; по-п'яте, щирість є невід'ємною частиною

всього комунікативного процесу, що здійснюється у публічній сфері, яка наголошує на важливості намірів кожного учасника; по-шосте, рівність і дискурсивна інклюзивність проголошуються як одна з основ публічної сфери [10].

Це перетинається із загальними рисами громадянського суспільства, які виокремлює А.Ф.Колодій: горизонтальний характер взаємодій між його суб'єктами; добровільність входження і виходу з асоціацій вільних і рівних у своїх правах індивідів; віра у свою здатність вирішувати малі і великі справи у суспільстві; перехресність членства і взаємодій, коли та сама людина одночасно входить до декількох, можливо, різнорідних об'єднань, і є тим містком, який об'єднає їх ціннісно й організаційно; довіра до своїх колег по діяльності, а також до суспільних інституцій; засаднича плюралістичність, пов'язана із визнанням права інших громадян на власну думку, її висловлення та захист" [11, с. 111].

Очікування вільного спілкування рівних супроводжували впровадження всіх нових ЗМК ще з середини ХІХ ст. Уже в 1838 р., намагаючись переконати американський Конгрес надати кошти на свою роботу, С. Морзе сформулював класичну метафору, підхоплену через півтора століття теоретиками і практиками "електронного комунікативного сусідства" Е. Тоффлером, М.Кастельсом та Б.Гейтсом: "Настане час, коли вся поверхня цієї країни буде покрита нервами, які зі швидкістю думки поширять відомості про те, що сталося по всій країні; всі мешканці справді стануть сусідами" [12]. У 1999 р. американський бізнесмен і громадський діяч Б.Гейтс, чий потужний внесок у побудову нової комунікативної спільноти є очевидним, у книжці "Бізнес зі швидкістю думки" з певною мірою ідеальних очікувань пише, що спілкування громадян одне з одним, громадян з державою і корпораціями створить нове середовище взаємовідносин, в якому буде почуто голос кожного, а знання та інновація стануть головним елементом промислово-культурного середовища [13, с. 419]. Втім, як слушно вказує Р.В.Войтович, хоч в інформаційну еру і виникає принципово нова політична демократія, адже саме завдяки інформаційним технологіям створюються умови для політичної активності громадськості, формується новий рівень включеності їх у суспільно-політичне життя та виробляються нові форми їх політичного впливу на нього, проте ці нові технології лише спрощують прояв політичної активності, але аж ніяк не формують її: "Інтернет сам по собі не перетворює байдужих в активних суб'єктів політики, він може лише сприяти тимчасовій активізації зазвичай пасивної групи суспільства через її зацікавленість конкретною соціально-політичною проблемою" [14, с. 37].

Іншою проблемою, яка виникає у зв'язку з розвитком нових інформаційних технологій, зокрема, Інтернету, є "кінець приватності". М.Кастельс саме так назвав підрозділ своєї книжки "Галактика Інтернет" (2001 р.). Він цитує широку відому заяву Скотта Макнілі, виконавчого директора Sun Microsystems¹: "Ви маєте лише нульову приватність — змиритесь з цим!". Водночас, цей впливовий дослідник переконаний: судити про Інтернет у термінах "добре" чи "погано" взагалі неправильно, "технології добрі або погані залежно від нашого використання, вони суть продовження нас самих" [15, с. 6]. З головних переваг Інтернету, М. Кастельс виокремлює втілення культури свободи і особистої творчості, будучи як джерелом нової економіки, так і суспільного руху, що базується радше на зміні людської свідомості, ніж на зростанні влади держави.

Якщо у 1995 р. у світі нараховувалось менше, ніж 10 млн користувачів Інтернет, то у 2011 р., за даними ООН, число користувачів Інтернет сягнуло 2 млрд (це близько 30% населення Землі). За даними "Forbes в Україні", до 2020 р.

кількість користувачів мережі може сягнути 5 млрд [16, с. 64]. Однією з головних культурних цінностей користувачів Інтернету є цінність горизонтальної, вільної комунікації, яку вони фактично розглядають як новий різновид свободи слова. За словами одного із засновників Electronic Frontier Foundation Дж.Гілмора — некомерційної організації, що пропагує свободу слова у цифрову епоху, "мережа сприймає цензуру як зло і намагається уникнути її". Загалом, формується окрема субкультура, яку М.Кастельс назвав новими технократичними елітами.

Очікування того, що Інтернет стане надзвичайно важливим важелем демократії, зберігаються досі. Будь-яка інформація стала легкодоступною, і громадяни можуть її отримати у дуже стислі терміни майже з будь-якої точки доступу. Всі публічні матеріали, які виходять від органів державної влади, а також величезна кількість неофіційних матеріалів, пов'язаних з їхньою роботою, стають доступними в онлайн режимі. Щоправда, як зазначає М. Кастельс, за винятком скандинавських демократій, використання Інтернету органами державної влади у багатьох країнах світу виглядає як "сумна картина": "Уряди на всіх рівнях використовують Інтернет як електронну дошку оголошень для розміщення своєї інформації, не особливо прагнучи до налагодження реальної взаємодії" [15, с. 183]. З іншого боку, більшість громадян не вважають за потрібне використовувати Інтернет для вирішення якихось своїх проблем, сплески інтернет-активності викликають хіба що резонансні події, які зачіпають особисті інтереси.

Виняткової важливості для осмислення сучасних політичних, економічних та соціокультурних процесів є оцінка ролі публічної сфери у житті сучасного українського суспільства. Попри "реабілітацію" публічної сфери останніми законодавчими актами (зокрема, "Законом України про доступ до публічної інформації" та новим "Законом України про інформацію") проблема ця залишається не менш гострою, ніж десятиліття тому: в останньому огляді з політичних питань та громадянських свобод Freedom House "Свобода у світі 2011" Україна отримала статус "частково вільної".

Українські оглядачі все більше пишуть про те, що дискусії з телеекранів перекочують в Інтернет. Ось як схожу ситуацію в Росії пояснює головний редактор російського журналу "Pro et Contra" Марія Ліппман: "(сфера Інтернету — Т.Ф.), з одного боку, здавалось би, забезпечує доволі цікавий і багатий механізм для об'єднання, для формування інтересів, для організації якихось груп. А з іншого боку, це може вийти тільки тоді, коли у суспільстві є ця енергія. А ось коли її немає, жодні технологічні інновації — хоч Інтернет, хоч мобільний телефон, хоч ще щось — не допомагають. І простір Інтернету на сьогодні схожий на кухню, в тому розумінні, що там люди бурчать, висловлюють своє незадоволення, свою незгоду" [17].

Таким чином, "хребтом" публічної сфери є інформація; більшість теоретиків публічної сфери говорять про те, що учасники відкритої дискусії зрозуміло викладуть свої позиції, а широка публіка з ними ознайомиться і розумітиме, що відбувається. Як іронічно зауважує автор відомої праці "Теорії інформаційного суспільства" Ф.Вебстер, "ідеальну організацію публічної сфери легко уявити: це чесні члени палати громад, які в залі засідань засуджують проблеми, користуючись допомогою здібних і відданих справі державних службовців, які чесно збирають потрібну для справи інформацію. При цьому весь процес відбувається на очах публіки: сказане добросовісно відображається в офіційних публікаціях, а преса забезпечує доступ до змісту цих публікацій і старанно повідомляє про все, що відбувається, адже, коли справа доходить до виборів, політика можна примусити відзвітувати про його діяльність (і, природно, він це робить і під час терміну свого перебування в парламенті, так

¹ Корпорація Sun Microsystems — один із найбільших світових розробників програмного забезпечення.

що вся його діяльність цілком прозора)” [18, с. 220]. Однак очевидно, що ця ідея є лише моделлю, яка в основу ставить гарантії відкритості і доступності інформації. Водночас, цілком слушна і сучасна тривога Ю.Габермаса щодо того, що в “маніпульованій публічній сфері”, наприклад, люди голосують, але не можуть зрозуміти, за що вони голосують: “Янус двуликий: просвітництво обертається наглядом, інформація — рекламою, виховання — маніпулюванням” [19, с. 203].

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, можемо констатувати, що: публічна сфера — це сукупність інститутів і практик, які забезпечують раціональне і критичне обговорення суспільно-значимих проблем; це комунікативне середовище для висунення вимог і критики та стримуючий механізм для влади, перш за все, шляхом участі громадян у політичних процесах та самоврядуванні в рамках асоціацій, діяльність яких лежить поза державним контролем; нормативна теорія публічної сфери передбачає наявність інституційних характеристик, за якими можна оцінити її інститути та організації: це автономність від держави і економічних структур; здатність інституцій публічної сфери висувати значимі претензії, які допускають критичний їх розгляд; рівність і дискурсивна інклюзивність як основа публічної сфери; раціональний характер аргументації; верховенство закону як інстанції арбітражу; водночас, ми песимістично оцінюємо стан нинішньої публічної сфери в Україні. Якщо вжити метафору Г.Г. Гадамера про “нездатність до розмови”, якою він описав стан дискусійних жанрів у медіа-просторі, то нею можна досить точно описати проблему раціональної дискусії із суспільно-значимих проблем та “формального діалогу”, що нині існує в Україні; іншою проблемою є те, що великою мірою інфраструктура публічної сфери в Україні обмежується рефлексіями представників мас-медіа та громадян у соціальних мережах та інших нових ЗМК; водночас, завдяки розвитку нових засобів масової комунікації (особливо Інтернету) зберігаються певні можливості для громадян, ЗМІ, політичних партій та громадських організацій — тобто громадськості, для обміну інформацією та поглядами, і до якої кожен член суспільства юридично та практично повинен мати доступ; держава та її інституції створюють офіційну публічну сферу, де обговорення суспільно значимих проблем відбувається з відчутним ступенем обмеження, однак внаслідок фактичного контролю державних агентів над порядком денним не може втілити нормативних вимог публічної сфери. А брак довіри до органів державної влади та необхідності неформального узгодження діяльності таких інституцій публічної сфери, як ЗМК з діяльністю політико-адміністративною елітою, створюють умови для схвального і поверхового “порядку денного” публічної сфери. Відтак — політичним агентам доводиться боротися не за довіру громадян, а за доступ до адміністративних позицій і каналів масової комунікації, переважно телебачення, що вимагає переходу з публічної сфери у неформальні, “клієнтські”, мережі узгодження приватних інтересів; перспективи розвитку публічної сфери в Україні пов’язані передовсім із модернізацією та раціоналізацією діяльності ключових публічних акторів — як органів державної влади, так і інституцій громадянського суспільства (партій, громадських організацій, ЗМК тощо), пошуком ними нових ресурсів громадської підтримки. Помітну роль у цьому можуть зіграти комунікативні можливості мережі Інтернет як альтернативи традиційним ЗМК. Перспективи подальших досліджень полягають у науково-теоретичному обґрунтуванні виявлення конкретних індикаторів оцінки якості участі громадян у раціонально-критичному дискурсі публічної сфери.

Література:

1. Президент: Під час впровадження реформ влада

має вести активний діалог з громадськістю [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/22548.html>

2. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення; переклад з англ. — Київ: “К.І.С.” — “АНОД”, 2000. — 192 с.

3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. — Львів: Літопис, 2000. — 319 с.

4. Трахтенберг А.Д. Рунет как “публичная сфера”: Хабермасианский идеал и реальность [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/232/30/>

5. Серл Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. XVII. — М., 1986.

6. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Д.В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова. — СПб.: Наука, 2000. — 380 с.

7. Назарчук А.В. Теория коммуникации в современной философии. — М.: Прогресс-Традиция, 2009. — 320 с.

8. Glanvi U.V. The Vanity of Dogmatizing: or Confidence in Opinions. Manifested in a Discourse of the Shortness and Uncertainty of our Knowledge, and its Causes: With Some Reflexions on Peripateticism; and An Apology for Philosophy. — London, 1661.

9. McCarthy T. The Critical Theory of Jurgen Habermas. — Cambridge, Mass, MJT, 1996.

10. Dahlberg L. Computer-Mediated Communication and The Public Sphere: A Critical Analysis [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://jcmc.indiana.edu/vol7/issue1/dahlberg.html>

11. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / наук.-ред. кол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) [та ін.]; Національна академія державного управління при Президенті України. — К.: НАДУ, 2011. Т.8: Публічне врядування / наук.-ред.кол.: В.С. Загорський (голова), С.О. Телешун (співголова) [та ін.]; Львівський регіональний інститут державного управління Національна академія державного управління при Президенті України. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. — 712 с.

12. Czitrom D.J. Media & the American mind: from Morse to McLuhan. — Chapel Hill, 1982.

13. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли. — М.: Эксмо-Пресс, 2007. — 480 с.

14. Войтович Р.В. Вплив глобалізації на систему державного управління (теоретико-методологічний аналіз): монографія / за заг. ред. д-ра філософ. наук, проф. В.М. Князева. — К.: Вид-во НАДУ, 2007. — 680 с.

15. Кастельс М. Галактика Інтернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитоновой. — Екатеринбург: У-Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. — 328 с.

16. Судольський Р. Сетевой разум // Forbes в Украине. — 2012. — Январь. — С. 64—65.

17. Фанайлова Е. Политика как публичный процесс [Електронний ресурс]. — нежим доступу: <http://www.svobodanews.ru/content/article/1624151.html>

18. Узбстер Ф. Теории информационного общества / Фрэнк Узбстер; пер. с англ. М.В. Арапова, Н.В. Малыхиной; под ред. Е.Л. Вартановой. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 400 с.

19. Habermas J. Strukturwandel der Offentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der burgerlichen Gesellschaft. — Neuwied am Rhein [etc.]: Luchterhand, 1965.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2013 р.